

Mihaela MARIN¹

DESPRE ISTORIA UNUI CUVÂNT VECHI: ROM. BUZĂ

ON THE HISTORY OF AN ANCIENT WORD: ROM. BUZĂ

Abstract. The long history of debates on the topic provides a wealth of information on the first attestations, the semantics, the lexical productivity, the dialectal spread, the onomastic transfer, and the origin of the Romanian term *buză* (Engl. 'lip'; 'edge'; 'river bank'), information which is unfortunately scattered in various journal articles that are not easy to access. The aim of the paper is to give an overview of the existing studies on the Romanian lexeme *buză*, to highlight the most relevant conclusions, and to make brief comments wherever we consider it necessary.

Keywords: Romanian *buză*, lexical meaning, word family, dialectal spread, etymology

1. Introducere

Rom. *buză* este unul dintre termenii românești aparținând cu siguranță fondului lexical păstrat de la traco-daci, care a fost cercetat de către Hasdeu (1988 [1901]: 469), Capidan (1921-1922: 447-554), Petrovici (1927-1928: 578), Philippide (1928: 705, 754, 781), Pașca (1927-1928: 285, 287), Drăganu (1929-1930: 365; 1933: 52, 139, 146, 150, 249), Densusianu (1975 [1938]: 56, 58, 329), DA/DLR s.v. În perioada mai recentă, acestui lexem i-au fost consacrate studii valoroase de către Iordan (1963: 28-29), Ciorănescu (1966: 3891), Vrabie (1967: 109-198), Poghiric (1969: 329), Russu (1970: 145-146),

¹ Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” al Academiei Române, București, <marin.rmihaela@gmail.com>.

Niță-Armaș *et al.* (1971: 77, 102, 104, 106), Mihăilă (1974: 81), Ivănescu (1980: 247, 258-260), Russu (1981: 324-325), Brâncuș (1983: 52-53; 1995: 37; 2013: 111-100; 2018: 320), Ionescu (1985: 58-61), Rosetti (1986: 152, 241, 246-247, 391, 469, 682, 739), Vătășescu (2005: 163-171), Dima (2015: 102, 111), Chircu (2020: 41-44, 47-48), DELR (2021, *s.v.*) ș.a. Interesul pentru rom. *buză* s-a concretizat și în contribuțiile unora dintre numele mari ale lingvisticii străine din ultimele două secole, printre care Miklosich (1862: 9), Meyer (1891: 57), Walde & Pokorny (1927-1932: 113-114), Pokorny (1959: 103), Orel (1998: 43-44). Raporturile dintre rom. *buză* și alb. *buzë* din perspectiva înrudirii lor în plan indo-european și statutul acestora de centru al unor locuțiuni au fost discutate de Ionescu (1985: 191-192), Vătășescu (1986: 129), Brâncuș (1995: 49; 1999), Topciu *et al.* (2003: 124-125), Topciu (2013).

Problematica abordată de acești autori a privit vechimea atestărilor, productivitatea, repartiția dialectală, răspândirea în limbile învecinate, utilizarea termenului ca nume propriu, prezența sa în frazeologie² și originea acestuia.

2. Vechimea atestărilor și sensurile termenului românesc

Cuvântul *buză* se regăsește în scrierile românești vechi și moderne cu sensurile de bază ‘parte a gurii’; ‘gură’; ‘margine a unor obiecte’ și este atestat pentru prima dată ca antroponim (*Mirce Buz*) într-un document din 1492 (*apud* DERS 1981: 30). Cele mai vechi mărturii scrise ale numelui comun *buză* provin din versiunile românești (parțiale și integrale) ale textelor biblice datorate lui Coresi (*Tetraevangelul*, *Psaltirea*), Dosoftei (*Psaltirea*), Simion Ștefan (*Noul Testament de la Bălgrad*), Radu și Șerban Greceanu (*Biblia 1688*), Antim Ivireanul (*Didahii*).

În secolul al XVI-lea, rom. *buză* apare atestat doar cu înțelesul: ‘parte a gurii’ (*apud* DA, *s.v.*): „Aceștea oameni în buze mă cetesc, iară inimile lor departe stau de mine” (Coresi, *Tetr.*, 85).

² „Concordanțele lexico-semantice din sfera frazeologismelor atribuite înrudirii româno-albaneze merită și ele să fie evidențiate, chiar dacă nu întotdeauna sensul îmbinărilor lexicale este ușor de perceput, iar apropierea din limba română și limba albaneză se pot datora și unui fond mai vechi, ale cărui origini ne îndreaptă înspre indo-europeană.” (Chircu 2020: 47).

În secolul următor este înregistrat în accepțiunile:

1. 'parte a gurii'; (fig.) 'gură': „Cu buzele sale să nu grăiască înșălăciune” (*N. Test.* (1648), 378); „Pentru cuvintele buzelor Tale am păzit căi năsilnice” (*Biblia* (1688), 386); „N-au greșit Iov nici cu buzele lui și n-au dat nebunie lui Dumnezeu” (*Biblia* (1688), 363); „Urechi au și nu pot să auză Nice abur nu le este-n budză” (*Dosoftei, Psalt.*, 963);

2. 'popor; limbă': „Cu alte buze voi grăi oamenilor acestora” (*N. Test.* (1648), 451); „Într-alte limbi și cu alte buze grăi-voiu norodului acestuia” (*Biblia* (1688), 872).

3. 'margine': „Au făcut marea vărsată, 10 coți den buza ei până la ceaea buză a ei” (*Biblia* (1688), 247).

Rom. *buză* are aceleași semnificații și în veacul al XVIII-lea, atât în scrierile religioase traduse, cât și în literatura originală:

1. 'parte a gurii': „Priiatinilor megiași nesevârșita de lauda materiia să îi dam; iară nepriiatinilor, pre buze în veaci de nedespčetluit peceate să pecetluim” (*Cantemir, Ist. Ier.*, 21);

2. 'gură': „Dumnezeu nu să uită la mărturisirea buzelor ...ci să uită la adâncul inimii” (*Antim, Didahii*, 96);

3. 'margine, culme a unui deal': „buza dealului Bârladului” (1709, Uricariul, XXII, 388); „gura Izvorului, într-o buză de pisc” (1765, Uricariul XVII, 129).

În româna modernă și în cea contemporană (sec. al XIX-lea – al XXI-lea), rom. *buză* este înregistrat cu semnificațiile din limba veche și cu cele secundare, rezultate prin analogie cu formațiunea anatomică:

1. 'parte a gurii': „O doamnă ... își pierduse definitiv o ureche și o jumătate de buză” (*Arghezi, O.*, XV, 171).

2. 'margine a unor obiecte, a unor vase': „buza ligheanului” (*Gorjan, H. II*, 146); „buza căzii” (*Damé, T.*, 81); „Buza de jos a gurii țeviei” (*Pamfile, I.C.* 228); „O buză bosumflată de tuci” (*Arghezi, O.*, XV, 143); „Țin acum clopoțelul, cu buza lui răsfrântă, în eternă expansiune, în palma mea dreaptă” (*Cărtărescu, Orbitor*, III, 103).

3. 'margine a unui șanț, a unei păduri': „buza șanțului” (*D.R. Popescu, O. Înger.*, 489).

4. 'culme a unui deal, a unui pisc': „buza piscului Puiului, ... și până la valea Bolfei” (*AAR, XVI*, 83);

5. 'ascuțiș al unor instrumente de tăiat': „Cine are barda mică, Facă-i buza subțirică” (Alecsandri, P.P., 319); „buza cuțitului” (1948-1949, *Viața Rom.*, VII-VIII, 125). „buza coasei” (TDRG);

6. 'buza plutei' = 'parte de dinainte': „Buza plutei, cu plutaș cu tot, se cufundă pe câteva clipe în spumegarea apei” (Popovici-Kirileanu, B. 30).

Numele comun *buză* face parte, totodată, din câteva compuse din lexicul specializat al medicinei și al botanicii:

1. (med.; după fr. *bec-de-lièvre* sau germ. *Hasencharte*) *buză-de-iepure* = 'defect organic la unii oameni, care au buza de jos despăcată (de sus în jos), lăsând să se vadă o parte din dinți' (Bianu, D.S.);

2. (bot.) *buza-vacii* = „o ciupercă bună de mâncat (*Continarius baleatus*)” (Panțu, Pl.)³.

Exemplele prezentate ar putea duce la concluzia că lexemul *buză* era utilizat în româna veche doar cu sensul 'parte a gurii', conținutul său semantic îmbogățindu-se treptat abia în româna modernă. Afirmatia anterioară este ipotetică, întrucât cercetarea noastră nu a putut avea în vedere toate textele românești din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. În opinia Adrianei Ionescu (1985: 59), „toate aceste sensuri se pot explica pornind de la sensul de bază 'margină a gurii', prin analogii ușor de refăcut. Deși nu apar în textele menționate, se poate presupune că aceste sensuri erau cunoscute în româna veche, deoarece sunt foarte bine reprezentate în româna contemporană; pe de altă parte, ele apar și în celelalte dialecte sud-dunărene”.

3. Capacitatea derivativă și prezența în frazeologie a rom. *buză*

În scrierile românești vechi, moderne și contemporane, numele comun *buză* este atestat sub forma a numeroase derivate, expresii și locuțiuni, acesta constituind un argument solid în favoarea poziției importante a lexemului *buză* în ansamblul vocabularului limbii române, ca urmare a apartenenței sale la fondul principal lexical.

³ Exemplele și siglele din articolul de față sunt preluate din DA., s.v.

3.1. Capacitatea derivativă

Cuvântul apare ca bază a numeroase derivate substantivale, adjectivale și adverbiale. În dacoromână sunt atestate: *budzari* 'tumurugi mici din lemn ori pietre ce se pun de o parte și de alta a focului și pe care se pun celnițele (= lemnele cele mai subțiri)', *buziș* adv.; *buzișă* s.f.; *buzoáie* s.f. pl.; *buzás* s.m.; *buzár* s.m.; *buzișoáră* s.f.; *buzișór* s.m.; *buzărie* s.f.; *buzău* adj., m., adv. (în expresia *a sta buzău* 'a sta bosumflat, îmbufnat'); *buzilă*; *buzát*, -ă (substantivat); *buzălát* (Bihor) adj.; *răsbuzát* adj. (Dosoftei); *buzós* adj.; (ieșit din uz) *buzán*, -ă adj.; *buzúr* adj. 'cu pete roșii pe bot'; *buzurínă* s.f. 'epitet dat oilor'; *buzăi* vb. IV 'a se bosumfla, a se buza'; *buzăilă* s.m. 'nume de batjocură dat celor buzați'; *buzúță*, *buzúcă*; *buzăilă* 'nume de bou ale cărui buze sunt foarte mari și dăbălăzate'; *buzăián*, -ă, -că 'buzoian'; *buzaină* s.f. (Ban.) zidire laterală ce se află în curtea țăranului, pe lângă casă; *buzánă* s.f. 'grajd'; *buzár* s.m. '(entom.) cărbuș'; *buzăreț* s.n. 'pelagă' (DA s. v.).

În textele vechi românești, Ionescu (1985: 191-192) a identificat șaptesprezece derivate primare și trei secundare ale lui *buză*: *a buza*, *buzat*; *răsbuzat*; *buzișoară*, *buzucă*, *buzuță*, *buzulică*, *buzuliță*, *buzișoară*, *buzoáie*, *buzar*, *buzărie*, *buzău*, *buzilă*, *buzos*, *buzălát*, *buzură* > *buzurínă*, *buzăi*. De asemenea, analizând comparativ familia derivativă a termenului corespondent din albaneză, autoarea remarcă următoarele aspecte (ibid.):

- (a) numărul redus al derivatelor (primare: *buzaç*, *buzak*, *buzas*, *buzel*, *buzëz*, *buzik*, *buzje*, *buzo*, *buzoç*, *buzor*, -e; secundare: *përbuz* > *përbuzem*, *përbuzës*, *përbuzje*, *përbuzshëm*, *përbuzur*), în raport cu cel al compuselor (cincizeci și nouă), câteva dintre acestea având paralele semantice în română (alb. *buzaç*, *buzel* / rom. *buzat*, *buzău*, alb. *buzëpaqeshur*, *buzëcamë*, *buzëvarë* / rom. *buzău*, în expresia *a sta buzău* 'a fi supărat, bosumflat');
- (b) crearea doar în albaneză (de la *buzë*), nu și în română (de la *buză*) a unor derivate cu sensurile 'vesel, bucuros, zâmbitor'. Potrivit autoarei, „frecvența scăzută și importanța redusă a derivatelor create de la *buză* în româna veche este suplinită de numărul mare de unități frazeologice având drept centru substanțivul *buză*”, de exemplu (sec. XVI-XVIII): *a lăsa buzele*, *cu sufletul în/la buze* (Ionescu 1985: 192).

3.2. Prezența în frazeologie

Apelativul *buză* figurează în unități frazeologice comune dacoromânei și albanezei: ex.: alb. *vari (lëshoi) buzët* = rom. *a pune/a lăsa buza (în semn de nemulțumire)* (Papahagi 1963: 290; Ionescu 1985: 192; Vătășescu 1986: 128); alb. *s'i qesh buza* = rom. *a nu-i râde buza* (Papahagi 1963: 290; Ionescu 1985: 192); alb. *kafshoi (hëngri) buzën me dhëmbë* = rom. *își mușca buzele* (Papahagi 1963: 290; Ionescu 1985: 192; Vătășescu 1986: 128; Brâncuș 1999: 123; Topciu et al. 2003: 124; 2013; Chircu 2020: 42); alb. *flet me buzë* = rom. *a vorbi din buze* (Papahagi 1963: 290; Ionescu 1985: 192; Brâncuș 1999: 123; Topciu et al. 2003: 124; 2013; Chircu 2020: 42); alb. *shtrembëroj buzët* = rom. *a strânge din buze* (Papahagi 1963: 320; Ionescu 1985: 192; Vătășescu 1986: 128; Brâncuș 1999: 123; Topciu et al. 2003: 124; Topciu 2013; Chircu 2020: 42); alb. *më digjet buza (për diçka)* = rom. *îmi arde buza* (Vătășescu 1986: 128; Brâncuș 1999: 123; Topciu et al. 2003: 124; Topciu 2013; Chircu 2020: 42); alb. *mëgjet buza për dikë* = *a-i crăpa buza (după ceva)* (Vătășescu 1986: 128); (med.) rom. *buză de iepure* = alb. *buzë lepuri* (Topciu et al. 2003: 124-125); alb. *me barkun te goja (te buza)* = rom. *cu burta la gură (la buze)* (despre femei) 'însărcinată, în ultima lună de sarcină' (Vătășescu 1986: 128; Brâncuș 1999: 41); alb. *lëpin buzët* = rom. *a-și linge buzele* (= a mânca cu poftă; a fi gata să mănânce cu poftă ceva ce-i place) (Vătășescu 1986: 128; Brâncuș 1999: 107); alb. *lan buzët* = rom. *a-și linge buzele* (Vătășescu 1986: 128); alb. *i fshiu buzët nga diçka; fshin buzët* = rom. *a-și linge buzele după ceva* (Vătășescu 1986: 128); alb. *i fshiu buzët nga diçka; fshin buzët* = rom. *a se șterge, a se linge (pe buze)* (Vătășescu 1986: 128); alb. *erdhi e u kthye me buzë* = rom. *a rămâne cu buza (buzele) umflată (umflate)* (Vătășescu 1986: 128).

4. Răspândirea dialectală

Lexemul *buză* s-a păstrat, în forma de bază și în derivatele și compusele cărora le-a dat naștere, doar în dacoromână (*bu(d)ză*), aromână (*budză*) și meglenoromână (*buză*), identice ca sens cu alb. *buzë* (Poghirc 1969: 329; Russu 1981: 145; Brâncuș 1983: 52-53), iar în istroromână a fost înlocuit de *usnă* < cr. *usna* 'idem' (Frătilă & Bărdășan 2010: 361).

Cuvântul *bu(d)ză* este general în dacoromână și aparține registrului literar al acesteia. Formele cu fonetismul arhaic *dz* caracterizează o perioadă

îndelungată din evoluția limbii noastre, începând din româna comună și până în dacoromâna secolului al XVII-lea, ceea ce reprezintă o probă incontestabilă a vechimii termenului (Brâncuș 1983: 52; Rosetti 1986: 246). Fonetismul *dz* se regăsește azi în unele graiuri dacoromâne din Banat, Moldova, Maramureș (Brâncuș 1983: 52) și nordul Crișanei.

În aromână, sunt atestate numele comun *budză* 'buză'; 'margine, mal' și derivatele: *budzar*, -ă 'buzat' (ex. „zmelciu, melclu, budzare!” = „melcule, melcule, buzare!”); *budzănară*, *budzos*; *mbudzat*, *mbudzinare* 'a se bosumfla', *mbudzinat*, *mbudzinedzu*, *arăbudzinare* '(despre buze) a se umfla', *arăbdzinat* (Papahagi 1963: 290). Arom. *budză* și alb. *buzë* au în comun sensurile 'margine; țarm': arom. „pre budza de amare”, cf. alb. „mbë buzë të detit” (= „pe țărmul mării”) (Capidan 1921-1922: 522).

„După T. Papahagi (1963: 290), în aromână locuțiunile și expresiile, ca și sensurile secundare ale lui *buză*, sunt comune cu cele din albaneză. Dar o parte dintre ele apar și în nordul Dunării (*a-și mușca buzele*, *a-i crăpa buza*, *a pune buza*, (*plin*) *până în buză* etc.). Rezultă de aici că aceste expresii și locuțiuni s-au dezvoltat independent în română. Numai acele expresii pe care aromâna le în comun cu albaneza și care nu apar și în dacoromână pot fi puse pe seama influenței exercitate de albaneză asupra aromânei.” (Ionescu 1985: 192).

În megleromână se utilizează lexemul *buză* cu aceleași sensuri ca drom. *buză* și derivatele *budzqs* vb. IV „mă bosumflu” și *năbuzos* (< *na* + *buzqs*) 'idem' (Capidan 1935: 52; Russu 1970: 145; 1981: 282). Cuvântul de substrat este concurat de sinonimul său slav, *usnă* (< bg. *usna*), mai frecvent utilizat în raport cu *buză*, după cum arată Capidan (1935: 320, s.v. *usnă*), Atanasov⁴ (ALDM, h. 196), Frățilă & Bărdășan (2010: 361).

În istroromână sunt atestate formele *usnă* 'buză' (Popovici 1909: 163; Capidan 1935: 320), *ușne*, *usnea* (Pușcariu 1926: 121). Termenul *usnă* apare și în lucrările de geografie lingvistică menționate în cercetarea amplă consacrată istroromânei de către Frățilă și Bărdășan (2010: 362).

Împrumutul slav a înlocuit, cel mai probabil, un posibil prototip **budză*, existent în româna comună, din care s-au dezvoltat formele din dialectele românești nord și sud-dunărene.

⁴ Mr. *buză*, pl. *buzi* sunt atestate numai în localitățile Uma și Țârnareca, iar *usnă*, pl. *usni*, în Liumița, Cupa, Oșini, Birislăv și Lund'ini.

Absența rom. *buză* din istroromână se explică, pe de o parte, prin bilingvismul vorbitorilor acestui dialect, și, pe de altă parte, prin concurența dintre termenul autohton (sau latinesc) și cel din croată, *usna*, limba oficială a țării în care trăiesc istroromânii, proces soldat cu adoptarea acestuia din urmă. Brâncuș (1995: 65) argumentează astfel lipsa unor cuvinte de substrat din aromână și înlocuirea lor cu echivalentele grecești sau albaneze. Credem că aceeași explicație este valabilă în cazul lexemelor de substrat dispărute din celelalte dialecte românești sud-dunărene și înlocuite prin împrumuturi slave.

Termenul *ustnă*, pl. *usne* (învechit și popular) ‘buză, gură’; ‘buză, gură’, ‘marginea de sus (de obicei răsfrântă) a unei oale, a unui pahar, a unui obiect în formă de vas etc.; buză’ – împrumutat din slavonul *ustina* (DLR, s.v.; Frățilă & Bărdășan 2010: 361-362) – este prezent și în dacoromână, în cele mai vechi versiuni ale *Psalmilor* (sec. al XVI-lea): „Cu usnele sale se nu grăiască menciuri” (*Cod. Vor.*, 381); „Usne gămbositoare ... grăiră rău” (*Psalt. Sch.*, 31); „Amuțiiu și nu deșchișu usnele meale” (*Psalt. Hur.*, 120); „Usne înșelătoare ... grăi rău” (Coresi, *Psalt.*, 25).

5. Utilizarea ca nume propriu

Numele comun *buză* a suferit procesul de transfer în onomastică „la fel ca majoritatea cuvintelor care denumesc părți ale corpului” (Brâncuș 1995: 30).

În dacoromâna veche (secolele al XIII-lea – al XVI-lea) și în aromână, numele proprii conservă fonetismul arhaic *dz*.

Antroponimele *Budzâlă* (nume de familie în Caraș-Severin); *Buzad* (1258), Mihăilă *Budzat* (Moldova, 1481) (Drăganu 1933: 139), Mirce *Buze* (1492), Ion *Budză* (1495) (Mihăilă 1974: 81) au atestări anterioare secolului al XVI-lea; *Budză*, *Budzat*, Mihăilă *Budzea*, Mihul *Budzat*, *Budzat* (poreclă de la care derivă patronimicul *Budzăton*, în Banat), *Budz*, *Buz*, *Buza*, *Buzac*, *Buzagiu*, *Buzan*, *Buzaș*, *Buzași*, *Buzata*, *Buzatoiu*, *Buzatu*, *Buză*, *Buzămurgă*, *Buzărea*, *Buzea*, *Buzică*, *Buzilă*, *Buzuloiu*, *Buzura* apar în documentele din veacul al XVI-lea (Brâncuș 1995: 30), la fel ca *Buzata* (1548), Radul *Buz* (1577), *Buzul* (1597), *Budză* (1582), *Buzea* (1588; <1594-1599>, 1600), *Buzești* (1586), *Buzeștii* (1586) (DERS 1981: 30).

Inventarul antroponimic ar trebui să includă și *Buzaia, Buzalan, Buzăscată, Buzec, Buzecan, Buzelan, Buzelovici, Buziloaiei, Buzuzulea* (Iordan 1963: 19), *Buzoiu, Buzău, Buzescu, Buzura, Buzulenciu, Buzulescu, Buzălată* (Constantinescu 1963: 226; Russu 1981: 282).

Termenul *buză*, folosit pentru a denumi sate, râuri și păduri, este atestat foarte devreme: *Budza* (sat lângă Gherla, cca. 1220), *Buzați* (sat, 1470), *Budzații* (sat, 1482) (Mihăilă 1974: 81), *Buzați* (sat, Mold., 1470); *Budzații* (sat, Mold., 1482, 1548), *Budzeștii* (sat, Mold., 1422, 1495; sat, ȚR, 1580), *Buzeșt* (sat, ȚR, 1583; loc., ȚR, <1523-1528>) (DERS 1981: 30); *Budza Gruifului* (sec. XVI), *Buza Plaiului, Buzișoarele, Buzata, Buzatul, Buzoaia, Buza* (cătun în Bistrița Năsăud), *Buzescu* (în Teleorman), *Buzeanu, Buzești* (Brâncuș 1995: 30), *Buza, Buza Piscului* (Iordan 1963: 19), *Buzan, Buzeni* (Iordan 1963: 19; Constantinescu 1963: 226; Russu 1981: 282).

În opinia lui Iordan (1963: 19), unele toponime „sunt metafore, altele provin de la nume de persoană”.

În aromână este atestat numele de familie *Budzia* (Papahagi 1924-1926: 1499), iar în Albania, în Dibra, toponimul *Buza* (Brâncuș 1995: 30).

6. Raporturile rom. *buză* cu echivalentele din limbile învecinate

Din română, cuvântul *buză* a fost împrumutat în aproape toate limbile învecinate balcanice și slave: pol., ucr. *buzia* ‘guriță’; ucr. *buz’a* ‘buză’ (Russu 1981: 282); srb. *budza* ‘buză’; maced. dial. *buza* ‘buză’ (Niță-Armaș et al. 1971: 77), *budzulast, budzule*; säs. *buze* ‘agățat’, ‘ridicat’; ‘buze’; *buzatich* ‘cu buze mari’; magh. *buza* ‘buza de sus’; *buzáta; buzát* ‘buzat’; ‘îmbufnat, bosumflat’; ‘bălos’; ‘buză’; *búzaja* ‘buze’; ngr. *μπούζα* ‘băutură’ (Russu 1981: 282); bg. *búza* ‘obraz’ ar putea fi explicat ca împrumut din română (Capidan 1922-1923: 226), dar și ca moștenire din tracă (Pușcariu 1940: 177).

7. Originea. Termenul autohton *buză*, raportabil la alb. *buzë*

Rom. *buză* este unul dintre termenii românești aparținând cu siguranță fondului lexical păstrat de la traco-daci, cu echivalente în albaneză și în alte limbi indo-europene (Hasdeu 1988 [1901]: 469; Capidan 1921-1922:

447-554; Philippide 1928: 705, 754, 781; Pașca 1927-1928: 285, 287; Drăganu 1929-1930: 365; 1933: 52, 139, 146, 150, 249; Petrovici 1927-1928: 578; Pușcariu 1940: 177; Ciorănescu 1966: 3891; Poghirc 1969: 329; Russu 1970: 145-146; 1981: 324-325; Mihăilă 1974: 81; Ivănescu 1980: 247, 258-260; Brâncuș 1983: 52-53; 1995: 37; 2013: 111-100; 2018: 320; Ionescu 1985: 58-61; Rosetti 1986: 152, 241, 246-247, 391, 469, 682, 739; Vătășescu 2005: 163-171; Frățilă & Bărdășan 2010: 361-362; Dima 2015: 102, 111; Chircu 2020: 41-44, 47-48; DELR 2021, s.v.) ș.a.

Relația dintre rom. *buză* (v.rom. *budză*) și alb. *buzë*, cu sensurile '1. fiecare dintre cele două părți interioare ale gurii care acoperă dinții'; 2. 'parte, margine', a fost explicată de Densusianu (1975 [1938]: 329), Philippide (1928: 702), pe baza împrumutului din albaneză în română.

Poghirc (1969: 333), Russu (1981: 282), Brâncuș (1983: 52), Ionescu (1985: 59), Rosetti (1986: 240, 246) sunt de părere că ambele cuvinte sunt înrudite, întrucât provin dintr-un prototip indo-european comun, autorii citați exprimând opinii diferite cu privire la acest aspect. Rezumăm în continuare părerile formulate de lingviștii menționați:

- (a) Rom. *buză*, alb. *buzë* sunt identice ca sens și formă, explicate ca „formație diminutivală cu suf. -zë (**bus-zë*), fie dintr-un străvechi **bur-zë* (cu suf. colectiv *-zë) cu sensul 'gură', provenit de la o formă de bază **bhordjā*, *brđjā*, cu sens onomatopeic – comparabil cu termenii care înseamnă 'gură'; 'sărut' sau 'margine'” (Brâncuș 1983: 52). Pentru derivarea cu sufixul autohton -zë (adăugat atât bazelor de substrat, cât și celor latinești) s-au pronunțat Brâncuș (1983: 50; 2013: 14; 2018: 316) și, mai recent, Chircu (2020: 43);
- (b) Rom. *buză*, alb. *buzë* au origine carpato-balcanică, întrucât au rezultat din i.-e. **bu-* 'buză, sărutare', „element onomatopeic de imitație a sărutului”, aflat la originea n. pers. *bōsidan* 'a săruta'; m. irl. *bus* 'buză'; gael. *bus* 'gură', 'bot', 'gură cu buze groase', *busach* 'buzat'; n. germ. de sus *bus* 'sărutare' (Russu 1981: 282). Çabej (1976: 86) observă răspândirea termenului alb. *buzë* 'buză; 'mal' în limbile balcanice și vede o posibilă înrudire cu germ. *Bord* 'țărniș; mal', engl. *board* 'țărniș; mal'. Pornind de la sensul inițial 'margine'; 'mal', autorul amintit propune apropierea rom. *buză* de toponimele Βυζάντιον (*v = ou*) ('oraș la malul mării') și *Busento* (râu în Calabria), rest de limbă iliră din Italia.

- (c) Radicalul i.-e. **bhugh'a* se află atât la baza rom. *buză* (rom. com. **budză* < d.-m. **budză* < i.-e. *bhugh'a*), cât și a alb. *buzë* (cu i.-e. **g'h > z*) și era asociat inițial conceptului de 'margine' ('parte a unei cavități'). Cuvântul autohton s-a specializat cu sensul 'margine a gurii', devenit ulterior sensul de bază al termenului *buză*. La fel se explică înțelesurile 'tăiș'; 'ascuțiș' (care e de fapt o margine a instrumentului de tăiat); 'margine a unor vase'; 'culme a unui deal', 'margine a unui șanț, a unei păduri etc.' ale rom. *buză* și cele ale alb. *buzë*, 'vârf'; 'piscul unui munte'; 'râpă, prăpastie a stâncii' (Ionescu 1985: 59; Vătășescu 2005: 163). Rom. *buză* și alb. *buzë* sunt lexeme înrudite în plan indo-european, nu împrumuturi. Substituirea lat. *labrum* cu *buză* s-a produs pentru că *buză* (Densusianu 1975 [1938]: 247), implicând o metaforă, era mai expresiv (Ionescu 1985: 59).

8. Concluzii

În lucrarea de față ne-am propus prezentarea termenului românesc *buză*, aducând în discuție aspecte privind capacitatea de derivare, răspândirea dialectală și originea acestuia, prin raportare sa la echivalente balcanice și indo-europene.

- (a) Prezența lexemului în scris, începând cu primele texte românești din secolul al XVI-lea (cu fonetismul arhaic *dz* și fără acesta) și circulația sa în două dintre cele trei dialecte sud-dunărene (aromân și meglenoromân), cu forme și sensuri identice celor din dacoromână, demonstrează nu numai vechimea mare a acestui cuvânt, ci și existența sa în româna comună.
- (b) Fonetismul arhaic *dz* este prezent în dacoromâna din secolele al XVI-lea – al XVII-lea și în aromână, fiind atestat atât în nume comune, cât și în nume proprii.
- (c) Rom. *buză* a dat naștere unui număr mare de derivate, primare și secundare.
- (d) Ca majoritatea lexemelor care denumesc părți ale corpului, rom. *buză* s-a impus în sfera onomasticii.

- (e) Din română, numele comun *buză* a fost împrumutat în limbile învecinate (sârbă, polonă, ucraineană, maghiară, greacă), în bulgară putând fi explicat și ca moștenire tracică.
- (f) Numele comun românesc de origine autohtonă *buză* este raportabil la alb. *buzë*, cu care se înrudește în plan indo-european.

Bibliografie

- Atanasov, P., 2008, *Atlasul lingvistic al dialectului meglenoromân (ALDM I)*, București, Editura Academiei Române.
- Brâncuș, Gr., 1983, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Brâncuș, Gr., 1995, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, București, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica, VIII.
- Brâncuș, Gr., 1999, *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, București, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica, XXX.
- Brâncuș, Gr., 2013, „Substratul limbii române”, în *Studii de istoria limbii române*, III, București, Editura Academiei Române, p. 11-100.
- Brâncuș, Gr., 2018, „Substratul limbii române”, în Sala, M., L. Ionescu-Ruxăndoiu (coord.), *Istoria limbii române*, I, București, Univers Enciclopedic Gold, p. 304-336.
- Çabej, Eq., 1976, *Studime gjuhësore në fushë të shqipes*, I, Prishtinë, Rilindja.
- Capidan, Th., 1921-1922, „Raporturile albano-române”, (I-II), *Dacoromania*, II, p. 444-554.
- Capidan, Th., 1922-1923, „Raporturile lingvistice slavo-române”, *Dacoromania*, III, p. 129-233.
- Capidan, Th., 1935, *Meglenoromânii*, III: *Dicționar meglenoromân*, București, Cartea Românească.
- Chircu, A., 2020, „Elemente de substrat în limba română”, în Braga, C. (coord. general), E. Platon (coord.), Gh. Chivu (consultant științific), *Enciclopedia imaginariilor din limba română. Patrimoniu și imaginar lingvistic*, II, Iași, Polirom, p. 29-49.
- Cioranescu, Al., 1966, *Diccionario etimológico rumano*, Universidad de La Laguna, Secretariado de Publicaciones.
- Constantinescu, N.A., 1963, *Dicționar onomastic românesc*, București, Editura Academiei Române.
- DA/DLR – *Dicționarul limbii române*. Academia Română, ediție anastatică după *Dicționarul limbii române (DA)* și *Dicționarul limbii române (DLR)*, Tom I-XIX, București, Editura Academiei Române, 2010.
- Densusianu, Ov., 1975 [1938], *Histoire de langue roumaine. Les origines. II. Le seizième siècle*, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu, I. Șerb, în *Opere*, vol. II, București, Minerva.
- DELR – Moroianu, C., I. Giurgea (coord.), 2021, *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR)*, vol. I, partea a 2-a. Litera B, serie nouă, București, Editura Academiei Române.
- DERS – Bolocan, Gh. (redactor responsabil), V. Nestorescu, I. Robiuc, C. Reguș, A. Reguș, M. Tomici, I. Ciocea, O. Guțu, C. Popescu (autori), 1981, *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române. 1374–1600*, București, Editura Academiei Române.

- Dima, E., 2015, „Nume de părți ale corpului (gură-buză-limbă) în antroponimia istorică românească. Semnificații și frecvență”, în Sala, M., M. Stanciu Istrate, N. Petuhov (eds.), *Lucrările celui de-al cincilea Simpozion Internațional de Lingvistică, București, 27-28 septembrie 2013*, București, Univers Enciclopedic, p. 102-111.
- Ivănescu, Gh., 1980, *Istoria limbii române*, Iași, Junimea.
- Meyer, G., 1891, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg, Verlag von Karl J. Tübner
- Mihăilă, Gh., 1974, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. X – începutul sec. XVI)*, București, Editura Enciclopedică Română.
- Drăganu, N., 1929-1930, „Etimologii”, în *Dacoromania*, VI, p. 246-305.
- Drăganu, N., 1933, *Românii în veacurile IX – XIV, pe baza toponimiei și a onomastice*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională.
- Frățilă, V. (coord.), G. Bărdășan 2010, *Dialectul istroromân. Straturi etimologice, Partea I*, Timișoara, Editura Universității de Vest.
- Hasdeu, B.P., 1988 [1901], „Cine sunt albanezii?”, în Brâncuș, Gr. (ed.), B.P. Hasdeu. *Studii de lingvistică și filologie*, II, București, Minerva, p. 468-479.
- Ionescu, A., 1985, *Lexicul de proveniență autohtonă în textele din sec. al XVI-lea – al XVIII-lea*, București, Tipografia Universității din București, p. 58-61.
- Jordan, I., 1963, *Toponimia românească*, București, Editura Academiei Române.
- Miklosich, Fr., 1862 *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Wien, aus der Kaiserlich – Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Niță-Armaș, S., N. Pavliuc, D. Gămulescu, Pleter, T., Mitu, M., Timofte, E., Osman-Zavera, M., Rebușapcă, I., Alexandru, T., Zavera, D., Tănăsescu, A., 1971, „L'influence roumaine sur le lexique des langues slaves”, în *Romanoslavica*, XVI, nr. 6, p. 59-121.
- Orel, Vl., 1998, *Albanian Etymological Dictionary*, Leiden – Boston – Köln, Brill.
- Papahagi, P., 1924-1926, „Cuvinte rare în aromână”, în *Dacoromania*, IV, p. 1499.
- Papahagi, T., 1963, *Dicționarul dialectului aromân (general și etimologic)*, ediția a II-a, București, Editura Academiei Române.
- Pașca, Șt., 1927-1928, „Terminologia calului. Părțile corpului”, I, în *Dacoromania*, V, p. 272- 327.
- Petrovici, Em., 1927-1928, „Articole mărunte”, în *Dacoromania*, V, p. 576-578.
- Philippide, Al., 1928, *Originea românilor*, II: *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, Tipografia „Viața Românească”.
- Poghirc, C., 1969, „Influența autohtonă”, în Coteanu, I. (redactor responsabil), *Istoria limbii române*, II, București, Editura Academiei Române, p. 313-365.
- Pokorny, J., 1959, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bern – München, Francke Verlag.
- Popovici, J., 1909, *Dialectele române*, IX: *Dialectele române din Istria, partea a II-a (texte și glosar)*, Halle A.D.S., Editura Autorului.
- Pușcariu, S., 1926, *Studii istroromâne*, II, București, „Cultura Națională”.
- Pușcariu, S., 1940, *Limba română, I: Privire generală*, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”.
- Rosetti, Al., 1986, *Istoria limbii române, I: De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Russu, I.I., 1970, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, Editura Științifică.

- Russu, I.I., 1981, *Etnogeneza românilor, Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Topciu, R., L. Topciu, A. Melonashi, 2003, *Dicționar albanez-român. Fjalor Shqip-Rumanisht*, Iași, Editura Polirom.
- Topciu, R., 2013, *Frazeologie comună româno-albaneză*, București, Editura Privirea.
- Vătășescu, C., 1986, „Expressions formées de mots autochtones communs aux langues roumaine et albanaise”, în *Revue roumaine de linguistique*, XXXI, nr. 2, p. 125-133.
- Vătășescu, C., 2005, „Termes roumains et albanais pour ‘rive, rivage’ et ‘montagne’”, în *Revue des Etudes Sud-Est Européens*, XLIII, nr. 1-4, p. 163-171.
- Vrabie, Em., 1967, „Influența limbii române asupra limbii ucrainene”, în *Romanoslavica*, XIV, 109-198.
- Walde, A., J. Pokorny, 1927-1932, *Vergleichendes Wörterbuch des Indogermanischen Sprachen*, II, Berlin, Leipzig, Walter de Gruyter.

Surse

- AAR – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, tom XVI, 83.
- Alecsandri, P.P. – Alecsandri, Vasile, *Poezii populare ale românilor*, II, în *Opere* III, text ales și stabilit de G.C. Nicolescu și G. Rădulescu-Dulgheru. Studiu introductiv, note și comentarii de G.C. Nicolescu, București, Editura pentru Literatură, 1966.
- Antim, *Didahii* – Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de G. Ștrempel, București, Minerva, 1972.
- Arghezi, O. XV – Arghezi, Tudor, *Scrieri*, XV, București, Editura pentru Literatură, 1967.
- Bianu, D.S. – Bianu, Vasile, *Doctorul de casă sau Dicționarul sănătății*, Buzău, Imprimeria Al. Georgescu, 1910.
- Biblia (1688) – Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. [Traducere]. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban-Vodă Cantacuzino, domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
- Cantemir, *Ist. ier.* – Cantemir, Dimitrie, *Istoria ieroglifică*, în *Opere*, I, ediție de S. Toma. Studiu introductiv de Nicolae Stoicescu, București, Minerva, 1980.
- Cărtărescu – Cărtărescu, Mircea, *Orbitor*, III, București, Humanitas, 2007.
- Cod. Vor.* – *Codicele Voronețean*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de M. Costinescu, București, Minerva, 1981.
- Coresi, *Psaltire* – *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*. [Traducere anonimă]. Tipărită de diaconul Coresi, text stabilit, introducere și indice de S. Toma, București, Editura Academiei Române, 1976.
- Coresi, *Tetr.* – *Tetraevanghelul tipărit de Coresi. Brașov, 1560-1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăști, 1574*. [Traducere anonimă], ediție alcătuită de Fl. Dimitrescu. București, Editura Academiei Române, 1963.
- D.R. Popescu – Popescu, Dumitru Radu, *Orașul îngerilor*, București, Cartea Românească, 1985.

- Damé, T. – Damé, Frédéric, *Încercare de terminologie poporană română*, București, Stabilimentul Grafic I. V. Socec, 1898.
- Dosoftei, *Psaltirea* – Mitropolitul Dosoftei, *Psaltirea în versuri* (1673), ediție critică de N.A. Ursu, cuvânt înainte de Înalt Prea Sfințitul Iustin Moiescu, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1974.
- Gorjan, H. – *Halima sau Povestiri mitologiceștiarabești, pline de băgări de seamă și de întâmplări foarte frumoase și de mirare compuse din limba arăbească de prăînvoățatul derviş Abubekir și traduse din alte limbi străine în cea românească* de Ioan Gherasim Gorjan, II, București, f.e., 1835.
- N. *Test* (1648) – *Noul Testament*. Tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei. Reeditat după 350 de ani... Studiu introductiv de Eva Mârza și Iacob Mârza, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1998.
- Pamfile, I.C. – Pamfile, Tudor, *Industria casnică la români*, Academia Română, București, Librăria Socec & Comp., Leipzig, Otto Harrassowitz, Viena, Gerol & Comp., 1910.
- Panțu, Pl. – Panțu, Zacharia, *Plantele cunoscute de poporul român*, București, Institutul de Arte Grafice și Editura Minerva, 1906.
- Popovici-Kirileanu – Popovici, A., Kirileanu, Gheorghe, *Descrierea moșiei regale Broșteni județul Suceava*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1906.
- Psalt. Hur.* – *Psaltirea Hurmuzaki*. [Vol.] I-II. Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. I: Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu [Traducere anonimă dintre 1500 și 1510], București, Editura Academiei Române, 2005.
- Psalt. Sch.* – *Psaltirea Scheiană*. Publicată de prof. I. [= Ioan] Bianu. Tomul I: *Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577)*, Edițiunea Academiei Române [Traducere anonimă dintre 1573 și 1578], București, Tipografia Carol Göbl, 1889.
- TDRG – Tiktin, Hariton, *Dicționar român-german*, I, București, Imprimeria Statului, 1903.
- Uricariul – *Uricariul cuprinzătoriu de hrisoave, anaforale și alte acte, din suta a XVIII și a XIX. de Teodor Codrescu*, XVII: 1891; XVIII: 1891; XXII: 1892, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1891, 1892.
- Viața Rom.* – *Viața Românească*. Revistă a Societății Scriitorilor din România, (VII-VIII), 1948-1949, București.

Abrevieri

alb. = albanez, albaneză
 arom. = aromână
 bg. = bulgară
 bot. = botanică
 cr. = croată
 d.-m. = daco-moesian
 dial. = dialectal

magh. = magh
 med. = medical
 Mold. = Moldova
 mr. = meglenoromână
 n. germ. de sus = nou german de sus
 ngr. = neogreacă
 n. pers. = persană modernă

drom. = dacoromână
engl. = engleză
fr. = franceză
gael. = gaelic
germ. = germană
i.-e. = indo-european
m. irl. = irlandeză medie
maced. = macedoneană

pol. = polonă
rom. = română
rom. com. = română comună
săs. = săsesc
srb. = sârbă
ȚR = Țara Românească
ucr. = ucraineană
v.rom. = vechi românesc

All links were verified by the editors and found to be functioning before the publication of this text in 2025.

DECLARATION OF CONFLICTING INTERESTS

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

FUNDING

The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this review/paper.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>